

AANSPRAKELIJKHEIDSRECHT EN MENSENRECHTEN

Kruisbestuiving
in een meergelaagde rechtsorde

Stefan SOMERS

Aansprakelijkheidsrecht en mensenrechten. Kruisbestuiving in een
meergelaagde rechtsorde
Stefan Somers

© 2016 Intersentia
Antwerpen – Cambridge
www.intersentia.be

ISBN 978-94-000-0604-1
D/2016/7849/44
NUR 822

Alle rechten voorbehouden. Behoudens uitdrukkelijk bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande toestemming van de uitgever.

Ondanks alle aan de samenstelling van de tekst bestede zorg, kunnen noch de auteurs noch de uitgever aansprakelijkheid aanvaarden voor eventuele schade die zou kunnen voortvloeien uit enige fout die in deze uitgave zou kunnen voorkomen.

Voor Sanne

VOORWOORD

Dit boek is de handelseditie van het doctoraal proefschrift dat Stefan Somers op 1 oktober 2015 aan de Faculteit Recht en Criminologie van de Vrije Universiteit Brussel verdedigde. Als promotoren van dit proefschrift, zijn wij van nabij getuige geweest van zijn zoektocht naar een onderwerp, zijn worstelen om het onderwerp zo af te bakenen dat het een logisch geheel vormde, zijn streven naar het zoeken van een eigen plek in de rechtswetenschappen, en hebben wij zijn frustraties, twijfels en momenten van geluk gedeeld.

Het onderwerp van het proefschrift is goed gekozen en getuigt van een goede timing en grote originaliteit. Het is het eerste grondig werk over de invloed van mensenrechten op het aansprakelijkheidsrecht in België en bouwt ten dele verder op het werk van buitenlandse auteurs zoals Van Emmerik, Oliphant en Emaus. Stefan Somers actualiseert de analyse, gaat dieper in op aspecten zoals de relatie tussen de mensenrechtentoets en het aansprakelijkheidsrechtelijk foutbegrip en maakt ook als één van de eerste auteurs de link met het Belgisch rechtssysteem. Dat maakt dit boek qua timing een voltreffer. De rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens te Straatsburg is in volle ontwikkeling en is van aard om bepaalde leerstukken uit het privaatrecht in België te beïnvloeden. De Belgische rechtsleer begint zich daarom terecht te interesseren voor de wisselwerking tussen het Belgisch privaatrecht en het Europees mensenrechtenrecht. De omstandigheden willen dat Stefan Somers, voor het aansprakelijkheidsrecht, de eerste is om met een grondige analyse uit te pakken.

Dit boek combineert twee vakdomeinen; het recht van de mensenrechten en het Belgisch buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht. Twee domeinen die vandaag nog te veel los van elkaar benaderd worden als zouden er geen bruggen tussen elkaar bestaan. Somers toont de relevantie aan voor het privaatrecht van het mensenrechtenrecht. Specifiek voor het gebied van buitencontractuele aansprakelijkheid krijgen meer en meer discussies een mensenrechtelijke component. Het Belgische systeem en het Straatsburgse systeem vormen meer en meer communicerende vaten. Om het verloop van die communicatie te duiden, is zowel begrip van het publiekrecht – in het bijzonder het internationaal publiekrecht – als van het privaatrecht nodig. Geen evidente combinatie gezien beiden een eigen taal hanteren en een eigen methodologie kennen! De auteur presteert hier op hoog niveau met als gevolg dat het voorliggend boek zowel gezien kan worden als een mensenrechtenboek met als casestudy buitencontractuele aansprakelijkheid of omgekeerd als een boek over het aansprakelijkheidsrecht met

aandacht voor de mensenrechten. De kernboodschap is dat beide systemen niet moeten ‘fuseren’ of eengemaakt worden. Wat wel nodig is, is tussen beide een kruisbestuiving tot stand te brengen en dus een evenwichtsoefening te maken die zich ergens op de grens tussen de twee domeinen situeert.

Dit boek biedt vernieuwende inzichten in zowel het Belgisch buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht als de mensenrechten en maakt also die evenwichtsoefening mogelijk. Wat de mensenrechten betreft, kan opgemerkt worden dat geen ander werk in de mensenrechtelijke literatuur meer inzicht brengt in de schadevergoedingspraktijk van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens en de vereiste van een effectieve remedie als het voorliggende werkstuk. Anderzijds biedt het boek een duidelijke mensenrechtelijke ondergrens waaraan het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht zich moet houden. Het aansprakelijkheidsrecht is niet fout of verouderd, maar als het blijft werken met de bestaande apparatuur zal het niet altijd de Straatsburgse ondergrens halen.

Stefan Somers is een behoedzaam schrijver. Terecht. Er staat immers veel op het spel bij dit soort vergelijkende oefeningen. Het is te gemakkelijk een systeem zoals het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht van buiten af te bekritisieren en te wijzen op gebreken. Elk systeem streeft immers naar interne coherentie, beginselvastheid en bestendigheid. Constructies zoals subjectieve rechten, *torts*, persoonlijkheidsrechten en de nadruk op materiële schade, laten zich begrijpen als zoveel pogingen om zekerheid en voorzienbaarheid te creëren. De prijs daarbij is dat bepaalde schade niet of onvoldoende in rekening wordt gebracht, dat sommige causale verbanden niet kunnen bewezen worden, dat bepaalde slachtoffers of benadeelden in de kou blijven, etc. Het interessante aan het voorliggende werk is dat het de lezer een aanwijzing geeft over de richting waarop het Straatsburgse Hof het aansprakelijkheidsrecht op al deze punten kan beïnvloeden en hoe deze leerstukken op een mensenrechtenconforme manier herdacht kunnen worden.

De toon van het boek is nergens ongenueanceerd. Onvolmaaktheden en excessen in het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht – en die zijn er! (denk maar aan de beperkte mogelijkheid van jonge kinderen en geestesgestoorden om een vergoeding voor morele schade te verkrijgen) – worden scherp naar voor gebracht, maar de toon over het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht is respectvol en nergens treft men de suggestie aan dat het mensenrechtenperspectief gehuld gaat in de kleren der volmaaktheid. Integendeel. Het voorliggend boek bevat geenszins een programma tot hertekening van het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht, maar bevat zeer veel knipperlichten en alarmbellen die de rechtspraak moeten toelaten zo nodig te innoveren naar het model van het *Stappers* arrest.

Stefan Somers schrijft met maturiteit en een grote kennis van het onderwerp en spaart geen moeite uit om naast de beschikbare literatuur, de uitgebreide rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens en de nationale rechtspraak te incorporeren. Zonder dat het werk een rechtsvergelijkende ambitie had, wordt bovendien hier en daar toch een zijsprong gemaakt naar de praktijk in

de naburige landen wat een bijkomende en verrijkende kijk geeft op het onderwerp. Het is bovendien een vlot leesbare en goed opgebouwde tekst die niet te lang en *to the point* is. Doorheen het werk is er een sterke rode draad gesponnen die de soms zeer diverse hoofdstukken strak aan elkaar probeert te houden. Dit is kortom een voorbeeldig werk dat ongetwijfeld gaat dienen als referentie in het domein van het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht en het mensenrechtelijk denken over schade en vergoeding. We hopen dat dit werk zal bijdragen tot een beter begrip voor elkaar door beoefenaars van de wederzijdse domeinen en dat dit de weg mag openen tot verder onderzoek op het raakvlak tussen het privaatrecht en het mensenrechtenrecht.

Stefaan Smis en Paul De Hert
Brussel, 15 januari 2016

VOORWOORD VAN DE AUTEUR

Toen ik in oktober 2010 mijn mandaat als assistent aan de Vrije Universiteit Brussel opnam, speelde ik met de idee om een doctoraat te schrijven over de doorwerking van mensenrechten in het privaatrecht. De aanleiding daarvoor was een gastlezing van Walter Van Gerven over de meergelaagdheid van het hedendaagse recht die werd georganiseerd in het kader van het vak European Legal Theory van professor Renée Foqué. Van Gerven gaf in deze uiteenzetting aan dat de verving tussen nationaal en internationaal recht en tussen publiek- en privaatrecht onomkeerbare processen zijn die de aard en het uiterlijk van ons recht in de nabije toekomst zullen bepalen. Daarbij vertelde hij dat één van de grootste uitdagingen voor juristen er in de nabije toekomst uit zal bestaan om binnen dit kluwen van interagerende rechtssystemen de op een zaak toepasselijke regels te vinden en met elkaar te verzoenen.

Door de lezing van Van Gerven raakte ik ervan overtuigd dat als ik iets over de evolutie van het recht wilde begrijpen, ik me op de problematiek van het meergelaagde rechtstelsysteem zou moeten toeleegen. Deze gedachte nam ik dan ook mee toen ik aan de VUB een onderwerp zocht om een proefschrift over te schrijven. Ik heb weliswaar nagedacht over andere thema's, maar de doorwerking van mensenrechten in het privaatrecht, oftewel de horizontale werking van de rechten van de mens, trok me het meeste aan. Het privaatrecht, zo leerde de uiteenzetting van Van Gerven me, zal in de toekomst steeds vaker geconfronteerd worden met de rechten van de mens. Het is slechts een kwestie van tijd vooraleer dit fenomeen zich in alle uithoeken van het privaatrecht zal manifesteren. Dat het schrijven van een proefschrift binnen dit thema ook echt mogelijk was, bleek bovendien uit enkele buitenlandse proefschriften zoals dat van Jane Wright en Michiel Van Emmerik over dit thema en tevens uit het proefschrift van Nathalie Van Leuven omtrent de doorwerking van de mensenrechten in het contractenrecht.

Voor mij rees in de eerste plaats de vraag hoe ik dit fenomeen zou bestuderen, vanuit welk perspectief ik de doorwerking van mensenrechten in het privaatrecht zou benaderen. Om hier een antwoord op te vinden, heb ik me eerst verdiept in de nationale en internationale literatuur over de horizontale werking van de rechten van de mens. Daarbij viel mij op dat de meeste auteurs zich voornamelijk bezig houden met problemen die verband houden met contractuele relaties in de brede betekenis van het woord. De vraag die in een groot deel van de literatuur minstens op de achtergrond aanwezig is, is of de juridische afdwingbaarheid aan een contract ontnomen kan worden door een beroep te doen op de rechten van de

mens. Als dit het geval zou zijn, dan zou dit afbreuk kunnen doen aan de wilsvrijheid van contractanten.¹ En omdat de wilsvrijheid in het verbintenissenrecht, zoals Cornelis opmerkt², een instrument is van de wetgever om zijn eigen doelstellingen na te streven, zou de doorwerking van mensenrechten ook invloed kunnen hebben op de positie van de wetgever in het verbintenissenrecht.

Ik heb over deze problematiek nagedacht en heb getwijfeld om vanuit een theoretisch perspectief te schrijven over de mogelijkheid om afstand te doen van een grondrecht door het sluiten van een contract. Dit thema leek me uitermate interessant. Niet alleen zou het een antwoord kunnen bieden op actuele vragen zoals de mogelijkheid om afstand te doen van het recht op privacy of het recht op lichamelijke integriteit in het raam van bijvoorbeeld realityprogramma's, orgaantransplantaties of sadomasochistische praktijken, maar ook heeft het thema een sterke historische dimensie. Slavernij en de ondergeschikte positie van de vrouw ten aanzien van de man, twee problemen die vandaag de dag geremedieerd worden door de rechten van de mens, waren in de loop van de geschiedenis veelal op contractuele leest geschoeid. Onderzoek naar de mogelijkheid om op contractuele wijze afstand te doen van een mensenrecht zou op die manier fundamentele vragen doen rijzen inzake de basispijlers van ons privaatrecht zoals het statuut van contracts- en wilsvrijheid in een contractenrecht dat misschien op een meer paternalistische wijze gefundeerd kan worden.

Maar ondanks mijn interesse voor deze thema's, meende ik dat de focus van de literatuur op de invloed van mensenrechten op de afdwingbaarheid van contracten aantoonde dat de doctrine weinig aandacht besteedt aan die delen van het privaatrecht waarin deze problematiek niet (of toch minder) prominent aanwezig is. Met name is deze problematiek niet aan de orde in het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht, om de eenvoudige reden dat er in deze rechtstak geen sprake kan zijn van contractuele relaties. Bovendien speelt ook de vraag naar de positie van de wetgever in het verbintenissenrecht op het eerste gezicht een minder belangrijke rol. Het aansprakelijkheidsrecht en de rechten van de mens, hoewel ze traditioneel tot heel andere gebieden van het recht behoren, worden immers beide gekenmerkt doordat ze in hoge mate bestaan uit rechtersrecht. De wettelijke bepalingen in beide rechtstakken zijn heel algemeen en vaag opgesteld, wat de rechter ertoe noopt deze normen in te kleuren. Een gevolg hiervan is dat beide rechtstakken gebruikt kunnen worden om nieuwe juridische claims te formuleren. Als het recht voor bepaalde maatschappelijke fenomenen geen pasklare oplossing biedt, dan bieden open normen zoals deze van het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht en de rechten van de mens een mogelijkheid om een maatschappelijk probleem alsnog juridisch te beslechten.

Deze gelijkenissen tussen mensenrechten en buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht doen echter geen afbreuk aan het gegeven dat beide rechtstakken

¹ D. VAN GRUNDERBEECK en C. SEIBURGH, "Privaatrecht en grondrechten", *TPR* 2014, (643) 646.

² L. CORNELIS, *Algemene theorie van de verbintenis*, Antwerpen, Intersentia, 2000, 963.

traditioneel tot heel verschillende domeinen van het recht behoren, iets waar ik in het begin van mijn onderzoek vaak mee werd geconfronteerd. Zo was het voor mij aanvankelijk niet eenvoudig om de verbanden tussen beide rechtstakken te duiden. Niettemin heb ik in dit boek zo goed en zo kwaad als mogelijk geprobeerd om deze twee takken van het recht met elkaar te verbinden. Dat dat niet vanzelfsprekend is geweest, hoeft geen betoog. Dat zal voor de lezer blijken uit de verdere lectuur van dit document. Daarbij zal ook blijken dat dit boek niet helemaal exhaustief is. De verbanden tussen mensenrechten en aansprakelijkheidsrecht zijn talrijk en gevarieerd en kunnen onmogelijk allen exhaustief worden behandeld. Bovendien is het onderwerp van dit boek nog haast onontgonnen terrein in het Belgische recht. Voor een omstandige analyse van het onderwerp in al zijn dimensies en facetten is het onderwerp nog te ongekend, is zijn gedaante nog te broos. “*First things first*”: mijns inziens moeten eerst de grondslagen van het thema onderzocht worden alvorens het in zijn geheel uitgediept kan worden. Dit boek wil dan ook niet meer zijn dan een aanzet, een eerste schuchtere verkenning van de wijze waarop de rechten van de mens en het Belgisch buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht zich met elkaar verstrengelen. Het is een grondslagenonderzoek naar de kruisbestuiving tussen mensenrechten en buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht. Dit werk beschrijft en verklaart de grondslagen van mensenrechten en buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht en hun interactie. Het biedt geen allesomvattende theoretische, filosofische, historische of rechtsvergelijkende studie van het onderwerp, maar wel een onderzoek naar de grondslagen ervan.

Tot slot wil ik in dit voorwoord nog even stilstaan bij de titel van dit boek: “Aansprakelijkheidsrecht en mensenrechten: kruisbestuiving in een meerge-laagde rechtsorde”. Met name wil ik kort ingaan op de term kruisbestuiving. Hiermee wil ik beklemtonen dat de interacties tussen mensenrechten en aansprakelijkheidsrecht niet eenzijdig zijn. Deze titel geeft aan dat er niet alleen sprake is van een mensenrechtelijke lezing van het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht, maar dat er enigszins sprake is van een wisselwerking die, zoals dat in een kruisbestuiving het geval is, zou kunnen bijdragen tot een verdere verrijking van beide rechtstakken. Het is weliswaar zo dat de mensenrechten omwille van hun verankering in internationale verdragen een hiërarchisch hogere positie innemen als het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht, en dus dat dit boek in hoofdzaak zal peilen naar de vereisten die de mensenrechten stellen, maar dat neemt niet weg dat de mensenrechtentoets steeds de vorm van een dialoog aanneemt. Uit die dialoog blijkt dat de rechten van de mens – vooral maar niet uitsluitend inzake de schadevergoedingspraktijk – nog veel van het aansprakelijkheidsrecht kunnen leren. Dit mag ons overigens niet verbazen: het aansprakelijkheidsrecht kan zich beroepen op een rijkere en langere traditie dan de rechten van de mens.

Een gevolg van deze waarneming is dat ik in dit boek niet zal concluderen dat de invloed van de mensenrechten een systeembreuk in het buitencontractueel

aansprakelijkheidsrecht aankondigt. De invloed van mensenrechten zal er niet toe leiden dat het aansprakelijkheidsrecht een metamorfose zal moeten ondergaan. Wel kunnen de mensenrechten correcties in het aansprakelijkheidsrecht aanbrengen en bepaalde evoluties stimuleren. In dezelfde zin moet echter ook worden opgemerkt dat ook een aansprakelijkheidsrechtelijke lezing van de mensenrechten ons nieuwe inzichten kan bieden.

DANKWOORD

Volgens de narratieve psychologie construeren wij als mensen onze identiteit door het vertellen van verhalen. Verhalen over onszelf, over wat we meemaken, over wat ons bezig houdt. Het vertellen van verhalen is in ons leven een instrument van betekenisverlening. En door betekenis aan de dingen te verlenen, bouwen we onze identiteit op.

Maar het zijn niet alleen de verhalen die we zelf vertellen, die belangrijk zijn in ons leven. Ook de verhalen die we horen, zien of lezen vervullen een belangrijke rol. Toen ik leerling was in het vierde jaar van de middelbare school, vertelde Bart Moeyaert in een lezing aan onze school dat romans ons meer levenservaring kunnen bijbrengen en ons op die manier kunnen helpen in onze onstuimige tienerjaren. Door heel intensief mee te leven met een personage in een roman, wordt het verhaal een deel van onszelf. Een verhaal dat je leest en dat je grijpt, een boek waarin je wordt meegezogen, doet ons dingen ervaren die onze intuïtie en uiteraad ook onze empathie bijschaven. Op die manier wordt een verhaal als het ware een deel van wie we zijn.

Omdat we ons leven op een verhalende wijze willen ordenen en omdat verhalen zo belangrijk voor ons zijn, mag het niet verbazen dat we op belangrijke ogenblikken in ons leven graag verhalen bovenhalen die we hebben meegemaakt, gehoord of gelezen en die ons op één of andere manier hebben gegrepen. Omdat het verdedigen van mijn proefschrift voor mij zo'n belangrijke gebeurtenis is, wil ik dan ook ingaan op één van de verhalen dat mij erg heeft gegrepen toen ik nog een tiener was. Het werd geschreven door de Italiaanse schrijver Italo Calvino en draagt de titel "De Baron in de bomen."

Het hoofdpersonage in dit verhaal, dat zich hoofdzakelijk in de tweede helft van de 18e eeuw afspeelt, is baron Cosimo Piovasco di Rondo. Wanneer Cosimo op zijn twaalf jaar aan tafel ruzie krijgt met zijn ouders omdat hij geen escargots wil eten, klimt hij in een boom en weigert hij eruit te komen. Zijn jonge broer, die het levensverhaal van Cosimo vertelt, brengt hem de eerste dagen wat te eten en vraagt hem om terug naar beneden te komen. Maar wanneer hij na enkele dagen terugkomt, is zijn grote broer nergens meer te bespeuren. Cosimo heeft er dan voor gekozen om altijd in de bomen te blijven. Hij zal in zijn verdere leven nooit nog een stap op de begane grond zetten.

In de eerste jaren dat Cosimo in de bomen leeft, is alles nog vreselijk spannend. Hij moet de wereld nog verkennen en manieren bedenken om te overleven. Na een tijdje valt deze spanning weg. Cosimo vindt zijn draai in de bomen. Hij

wordt ouder, wordt een keer verliefd, beleeft een romance en engageert zich in de politiek. Dat laatste mag opmerkelijk lijken, maar hoewel Cosimo in bomen leeft, is hij geen echt zonderling figuur. Doordat hij hoog in de bomen leeft hoort hij er misschien niet helemaal bij, maar kan hij tegelijkertijd wel overal aanwezig zijn. Hij is betrokken met wat de mensen doen, maar blijft op een afstand. Ik moet er ook op wijzen dat het levensverhaal van Cosimo geen echt sprookje is. Het ademt er wel de sfeer van uit, maar het is het niet echt helemaal. Het meeste werk van Italo Calvino situeert zich in het neo-realisme en hoewel “De baron in de bomen” zeker niet tot deze stijl gerekend kan worden, is het boek toch enigszins door realisme doordrenkt. Armoede, honger, liefdesverdriet, familiaal leed en de gruwelen van de oorlog komen allemaal aan bod.

Al die dingen laten ons hoofdpersonage ook niet onberoerd. Vanuit de bomen observeert Cosimo de mensen, denkt hij na en schrijft hij boeken over hoe de wereld beter georganiseerd kan worden. Hij geraakt beïnvloed door de geschriften van de Verlichting en verzet zich tegen enkele onderdrukkende structuren die kenmerkend waren voor de achttiende-eeuwse Italiaanse samenleving.

Toen ik het boek als tiener las, was ik direct gegrepen. De combinatie van een sprookjesachtige sfeer en een zeker sociaal-realisme lag me wel, en ik was ook geïntrigeerd door het hoofdpersonage. Ik wist niet goed waarom, ik wist dat ik net als Cosimo heel graag boeken las en niet graag escargots at, maar een leven in de bomen zag ik toch niet onmiddellijk zitten. Met het verdedigen van mijn proefschrift, kan ik beter begrijpen waarom het verhaal me zo intrigeerde. Vandaag weet ik tenminste dat het schrijven van een doctoraat een beetje is zoals leven in de bomen. Als je een doctoraat schrijft, dan observeer je nauwlettend de wereld, of toch alleszins een deel ervan, zonder dat je er helemaal bij betrokken bent. Je engageert je, je denkt na, maar je blijft altijd op een afstand, zoals dat van een onderzoeker wordt verwacht.

De realiteit is echter anders als het leven in de bomen. In het echte leven hebben we veel meer steun nodig dan het personage in een roman. We hebben meer nood om ons te omgeven door andere mensen. Om die reden zal het u wellicht niet verbazen dat ik enkele personen wil bedanken.

Vooreerst wil ik mijn promotoren, Stefaan Smis en Paul De Hert, bedanken voor hun onvoorwaardelijke steun. Zonder hen had ik mijn proefschrift nooit kunnen verdedigen. Hun geduld, empathie en vastberadenheid waardeer ik enorm. Naast mijn promotoren wil ik ook de leden van mijn jury bedanken voor de tijd en de moeite die ze aan mijn proefschrift hebben besteed. Michiel Van Emmerik wil ik in het bijzonder danken omdat hij indertijd zo vriendelijk was me voor een gesprek aan de ULeiden te ontvangen. Dankzij dit gesprek geraakte ik echt overtuigd van het potentieel van het onderwerp van mijn proefschrift en de haalbaarheid ervan. Ilse Samoy van de KULeuven wil ik in het bijzonder danken voor de tips en suggesties die zij bij tijd en wijle doorgaf. Ook de diepgravende commentaren bij een eerdere versie werden door mij enorm geapprecieerd. Régine

Feltkamp en Ludo Cornelis wil ik bedanken voor hun kritische blik die de mijne op vele punten heeft aangescherpt. Serge Gutwirth en Wilfried Rauws wil ik bedanken omdat zij het proces van mijn verdediging in goede banen hebben geleid, hetgeen niet altijd een sinecure is geweest. Naast de leden van mijn jury wil ik ook professor Van Oevelen van de UAntwerpen bedanken voor het lezen en becomingentariëren van een eerdere versie van mijn proefschrift.

Naast mijn promotoren en leden van de jury moet ik ook andere mensen bedanken, mensen die me in mijn weg hebben vergezeld. Ik denk dan in de eerste plaats aan al mijn collega's en oud-collega's. Mijn speciale dank gaat uit naar Bjorn, Evelien, Lien, Maaïke, Philippe, Kristel, Tom, Veerle, Maarten, Dorothee, Erik, Derek, Pieter-Jan, Clara, Sofie, Anne-Sophie en An-Sofie. Ik dank ook de mensen van de bibliotheek en het secretariaat. Thomas, Margo, Nicolas, Bert, Magda, Katrien, Mieke, Martine, Michelin en Karin, bedankt voor de ondersteuning en voor de gezellige momenten samen.

Naast het werk heb ik ook het geluk dat ik enkele vrienden heb waar ik altijd – of toch heel vaak – terecht kan. Jasper, Gerald, Inger, Philippe, Julie, Olivier, Violette, Tom, Michiel, An, Ingvild, Barbara, Bob en Freya, bedankt om er hier en voor mij te zijn.

Ik dank uiteraard ook mijn ouders, mijn schoonouders en mijn broer. Ik denk dat deze dank geen uitleg behoeft.

Last but not least dank ik mijn vrouw, sinds enkele maanden mag ik vrouw zeggen. Sanne, zonder jou zou ik waarschijnlijk nooit rechten hebben gestudeerd, laat staan dat ik ooit een doctoraat in de rechten zou hebben geschreven. Ik dank je dan ook voor alles: je medeleven, je bijstand, je geduld.

Veel dank,

Stefan Somers

Brussel 1 oktober 2015

INHOUD

<i>Voorwoord</i>	vii
<i>Voorwoord van de auteur</i>	ix
<i>Dankwoord</i>	xv
<i>Lijst van afkortingen van Belgische tijdschriften</i>	xxxii

Inleidende titels	1
--------------------------------	---

Enkele voorbeelden	1
Probleemstelling	4
Aandachtspunten uit de rechtsvergelijking	5
Aandachtspunten in de Belgische doctrine	10
Onderzoeksplan	12
Methode	17
Begrenzings van het onderzoek	19
Slotopmerkingen	22

DEEL I.

DE DOORWERKING VAN MENSENRECHTEN IN HET AANSPRAKELIJKHEIDSRECHT

Titel I.

Theoretische beschouwingen over de grondslagen van en de relatie tussen mensenrechten en aansprakelijkheidsrecht	29
---	----

Hoofdstuk 1. Het vrijwaren van vrijheid als gemeenschappelijk uitgangspunt	29
Hoofdstuk 2. De vervaging tussen horizontale en verticale verhoudingen	33
Afdeling 1. De verticale toepassing van het aansprakelijkheidsrecht	34
Afdeling 2. De horizontale toepassing van de rechten van de mens	34
Onderafdeling 1. Gangbare normatieve opvattingen over de horizontale werking	35
§ 1. Het hybride karakter van publiek- en privaatrechtelijke entiteiten	35
§ 2. Sociale machtsverhoudingen	37
§ 3. Het fundamentele karakter van mensenrechten	39

Onderafdeling 2. Het sociaal contract als grondslag voor de horizontale werking van mensenrechten	40
§ 1. De horizontale dimensie van het sociaal contract	41
§ 2. Mogelijke redenen waarom de horizontale dimensie nooit werd erkend	44
Voorlopig besluit	47
Hoofdstuk 3. Aansprakelijkheidsrecht binnen een systeem van mensenrechtenbescherming	48
Afdeling 1. De wijze waarop mensenrechten in horizontale relaties doorwerken	50
Onderafdeling 1. Directe en indirecte horizontale werking van mensenrechten	50
Onderafdeling 2. Kritieken op de horizontale doorwerking van mensenrechten	54
§ 1. De geringe meerwaarde van mensenrechten in privaatrechtelijke geschillen	55
§ 2. Devaluatie van de credibiliteit van de privaatrechtelijke rechtspraak	56
§ 3. Devaluatie van de autoriteit van de rechten van de mens	57
§ 4. Degeneratie van vrijheid	58
§ 5. Het publiekrechtelijk karakter van de beperkingsclausules	59
§ 6. Het publiekrechtelijk karakter van de mensenrechtenprocedure	61
Onderafdeling 3. Een voorkeur voor de indirecte horizontale werking	61
Afdeling 2. De functies van het aansprakelijkheidsrecht	63
Onderafdeling 1. Van voorkomen naar genezen	63
§ 1. Van voorkomen	63
§ 2. ... naar genezen	70
§ 3. Het duale karakter van het aansprakelijkheidsrecht	73
Afdeling 3. Aansprakelijkheidsrecht als residuaire bepaling: de aanvullende functie	74
Voorlopig besluit	79
Besluit	80
 Titel II.	
De doorwerking van mensenrechten in het aansprakelijkheidsrecht bekeken vanuit het EVRM	83
 Hoofdstuk 1. Beoordeling van mensenrechtenschending	83
Afdeling 1. De trapsgewijze beoordeling van een mensenrechtenschending	83

Onderafdeling 1. Is er sprake van een beperking of inmenging?	84
Onderafdeling 2. Is de beperking of inmenging bij wet voorzien?	85
Onderafdeling 3. Dient de beperking of inmenging een legitiem doel?	86
Onderafdeling 4. Is de beperking of inmenging noodzakelijk in een democratische samenleving?	87
Afdeling 2. Belangrijke beginselen bij de interpretatie van het EVRM	89
Hoofdstuk 2. De doorwerking van mensenrechten in het privaatrecht	93
Afdeling 1. Aanwijzingen in het verdrag	93
Afdeling 2. De horizontalisering van mensenrechten in de recht- spraak	96
Onderafdeling 1. De leer van de positieve verplichtingen	97
§ 1. Grondslag.	97
§ 2. Specifieke criteria bij positieve verplichtingen.	99
Onderafdeling 2. De positieve verplichting om mensenrechten in horizontale relaties te beschermen.	102
§ 1. Grondslag.	102
§ 2. Specifieke criteria bij positieve verplichtingen om in te grijpen in horizontale relaties	108
A. Algemeen	108
B. Een ruimere appreciatiemarge in geval van een mensenrechtenconflict?	110
C. Eigenheid van positieve verplichting om mensenrech- ten in horizontale relaties te beschermen	115
Voorlopig besluit	117
Hoofdstuk 3. De doorwerking van mensenrechten in het aansprakelijkheidsrecht	119
Afdeling 1. Het aansprakelijkheidsrecht en de substantiële bepalingen van het EVRM	119
Onderafdeling 1. Aansprakelijkheidsrecht als effectieve remedie.	119
§ 1. Overheidsaansprakelijkheid als effectieve remedie bij de schending van een positieve verplichting.	119
§ 2. Overheidsaansprakelijkheid als effectieve remedie bij de schending van een positieve verplichting om in te grijpen in horizontale relaties	128
§ 3. Horizontale aansprakelijkheid als effectieve remedie bij de schending van een positieve verplichting om in te grijpen in horizontale relaties	130
§ 4. De effectieve remedie en het recht op eigendom.	136
Onderafdeling 2. Aansprakelijkheid als mensenrechtenschending	138
Onderafdeling 3. De balans tussen voorkomen en genezen in het licht van de rechten van de mens.	141

Afdeling 2. Het verdrag als alternatief forum: de genoegdoeningen van het EHRM	144
Onderafdeling 1. Uitgangspunten van artikel 41 EVRM	144
Onderafdeling 2. De verdragsschending	147
Onderafdeling 3. De inhoud van de billijke genoegdoening	147
§ 1. De vorm van de genoegdoening en de mogelijkheid om maatregelen af te dwingen	151
§ 2. Maatregelen als instrument om herstel in natura te verkrijgen	153
Onderafdeling 4. De subsidiariteit van de billijke genoegdoening	157
§ 1. De enge interpretatie van het subsidiariteitsbeginsel inzake artikel 41 EVRM	157
§ 2. Toepassing van het subsidiariteitsbeginsel wanneer het Hof geen pertinente bevoegdheid heeft om herstel te bieden	160
§ 3. Toepassing van het subsidiariteitsbeginsel wanneer de nationale procedure effectief en tijdig is	162
Onderafdeling 5. Een aanvullende genoegdoening indien de nationaalrechtelijke compensatie niet volstaat	166
§ 1. Algemeen	166
§ 2. De aanvullende genoegdoening in het licht van de ontvankelijkheidsvereisten	172
Onderafdeling 6. Artikel 41 EVRM en het horizontaal aansprakelijkheidsrecht	176
§ 1. EHRM kan zelf geen horizontale genoegdoening vereisen	176
§ 2. EHRM beschouwt de schade veroorzaakt door de mensenrechtenschending van de overheid los van deze veroorzaakt door een private persoon	178
Voorlopig besluit	180
Besluit	181
 Titel III.	
De doorwerking van mensenrechten in het aansprakelijkheidsrecht bekeken vanuit het Belgisch recht	
	185
 Hoofdstuk 1. De rechtstreekse werking van het EVRM in de Belgische rechtsorde	
	187
Hoofdstuk 2. De doorwerking van mensenrechten in het verticaal aansprakelijkheidsrecht	
	190
Afdeling 1. Aansprakelijkheid van de rechterlijke macht	
	191
Onderafdeling 1. Het eerste Anca-arrest	191
Onderafdeling 2. Het tweede Anca-arrest	194

Onderafdeling 3. De aansprakelijkheid van de rechterlijke macht als effectieve remedie in de zin van het EVRM	195
Afdeling 2. Onrechtmatige wetgeving	197
Onderafdeling 1. Het Sekten-arrest	200
Onderafdeling 2. Het arrest van 28 september 2006	205
Afdeling 3. Overheidsaansprakelijkheid en de positieve verplichting om in horizontale relaties in te grijpen	208
Voorlopig besluit	209
Hoofdstuk 3. De doorwerking van mensenrechten in het horizontaal aansprakelijkheidsrecht	211
Afdeling 1. Het gelijkheidsbeginsel als grondslag voor de doorwerking van de mensenrechten in het horizontaal aansprakelijkheidsrecht	212
Onderafdeling 1. Aansprakelijkheid als mensenrechtelijk beginsel ...	212
Onderafdeling 2. Afwijkende aansprakelijkheidsregimes en het EVRM	214
§ 1. Afwijkende aansprakelijkheidsregimes en het recht op toegang tot een rechter	214
§ 2. Afwijkende aansprakelijkheidsregimes en het gelijkheidsbeginsel in het EVRM	219
Onderafdeling 3. Het grondwettelijk gelijkheidsbeginsel	222
§ 1. Algemeen	222
§ 2. GwH 5 juli 1990	224
§ 3. GwH 15 mei 1996	226
§ 4. GwH 18 december 1996	227
§ 5. De gelijke behandeling van horizontaal en verticaal aansprakelijkheidsrecht als grondslag van de horizontale werking van mensenrechten	228
Afdeling 2. De wijze waarop de horizontale werking gestalte krijgt.	230
Onderafdeling 1. De horizontale werking van het EVRM in de Belgische rechtsorde in het algemeen	230
Onderafdeling 2. Een rechtsvergelijkend perspectief op de doorwerking van mensenrechten in het horizontaal aansprakelijkheidsrecht	234
Onderafdeling 3. De wijze waarop de mensenrechten in het Belgisch horizontaal aansprakelijkheidsrecht doorwerken	237
§ 1. De mensenrechtentoets in het licht van de horizontale werking	237
§ 2. De wisselwerking tussen mensenrechten en aansprakelijkheidsrecht in de rechtspraak van het Hof van Cassatie ...	242
Voorlopig besluit	251
Tussentijdse conclusie	253

DEEL II.
 HET BUITENCONTRACTUEEL AANSPRAKELIJKHEIDSRECHT
 IN HET LICHT VAN DE RECHTEN VAN DE MENS

Titel I.

De grondslag van aansprakelijkheid 261

Hoofdstuk 1. Toerekenbaarheid en schuldtekwaamheid 263

Afdeling 1. Schuldtekwaamheid 264

Onderafdeling 1. Jonge kinderen 264

Onderafdeling 2. Geestesgestoorden 265

Onderafdeling 3. Rechtspersonen 266

Afdeling 2. Toerekenbaarheid 268

Afdeling 3. Het ontbreken van schuldtekwaamheid of toerekenbaarheid
 en de rechten van de mens 269

Onderafdeling 1. De vereiste van verwijtbaarheid in het algemeen . . . 269

Onderafdeling 2. Rechtvaardigingsgronden 273

§ 1. Overmacht 273

§ 2. Wettige zelfverdediging 277

§ 3. Onoverkomelijke dwaling 277

Afdeling 4. De mensenrechten als rechtvaardigingsgrond 278

Afdeling 5. De risico-aanvaarding 283

Voorlopig besluit 286

Hoofdstuk 2. De rechtmatigheid 287

Afdeling 1. De overtreding van een specifieke gedragsnorm 289

Onderafdeling 1. De schending van een specifieke gedragsnorm in
 het gemeen aansprakelijkheidsrecht 289

Onderafdeling 2. De schending van een specifieke gedragsregel
 door de overheid 292

Onderafdeling 3. De schending van een specifieke gedragsregel en
 het EVRM 296

§ 1. Mensenrechten als specifieke gedragsregel 296

§ 2. De specifieke gedragsnorm en de directe werking van het
 internationaal recht 301

Afdeling 2. De schending van de algemene zorgvuldigheidsnorm 303

Onderafdeling 1. De algemene zorgvuldigheidsnorm in het
 aansprakelijkheidsrecht 303

§ 1. Omschrijving van de algemene zorgvuldigheidsnorm 303

§ 2. Concrete invulling van de algemene zorgvuldigheids-
 norm 305

§ 3. De schending van de algemene zorgvuldigheidsnorm
 door de overheid 309

Onderafdeling 2. De algemene zorgvuldigheidsnorm en de rechten van de mens	313
§ 1. De algemene zorgvuldigheidsnorm in de mensenrechten- toets.	313
A. Gebruik van de zorgvuldigheidsnorm in de recht- spraak van het EHRM	313
B. Valt de proportionaliteit altijd binnen de zorgvuldig- heidsnorm?	319
§ 2. Concrete invulling van de zorgvuldigheidsnorm	321
§ 3. Reikwijdte van de mensenrechtenverplichtingen in horizontale relaties.	323
Voorlopig besluit	326
Hoofdstuk 3. De subjectieve rechten	329
Afdeling 1. De leer van de rechtskrenking	329
Onderafdeling 1. Algemeen	329
Onderafdeling 2. De verwerping van de leer van de rechtskrenking.	335
Afdeling 2. Het rechtsmisbruik.	338
Onderafdeling 1. Algemeen	338
Onderafdeling 2. Grondslag	340
§ 1. Argumenten om het rechtsmisbruik los van artikel 1382 BW te beschouwen.	341
§ 2. Argumenten om het rechtsmisbruik als een toepassings- geval van artikel 1382 BW te beschouwen	343
Onderafdeling 3. Burenhinder als horizontale doorwerking van mensenrechten.	350
Afdeling 3. De subjectieve rechten en de rechten van de mens	357
Onderafdeling 1. Rechtsvergelijkend perspectief.	357
Onderafdeling 2. Rechtspraak van het EHRM.	359
Onderafdeling 3. Analyse.	364
Afdeling 4. De mensenrechtelijke kleuring van het aansprakelijk- heidsrecht	370
Onderafdeling 1. De inkleuring van de algemene zorgvuldigheids- norm door de rechten van de mens	370
Onderafdeling 2. De inherente aanwezigheid van de proportiona- liteitstest in de zorgvuldigheidsnorm	373
Voorlopig besluit	377
Besluit	379

Titel II.

Het oorzakelijk verband	383
Hoofdstuk 1. De feitelijke causaliteit: de <i>conditio sine qua non</i>	384
Afdeling 1. In het aansprakelijkheidsrecht	384
Afdeling 2. In het EVRM	385
Voorlopig besluit	389
Hoofdstuk 2. De juridische beperking van de causaliteit	390
Afdeling 1. In het aansprakelijkheidsrecht	390
Onderafdeling 1. De equivalentie leer	390
Onderafdeling 2. Andere opvattingen over causaliteit	393
Afdeling 2. In het EVRM	398
Onderafdeling 1. De onbepaaldheid van het direct causaal verband	398
Onderafdeling 2. Het criterium van het normdoel	403
Voorlopig besluit	408
Hoofdstuk 3. Knelpunten bij het vaststellen van het oorzakelijk verband	409
Afdeling 1. De eiser kan de aansprakelijke niet identificeren	409
Afdeling 2. Het verbreken van het causaal verband door het naleven van een contractuele of wettelijke verplichting	413
Onderafdeling 1. In het aansprakelijkheidsrecht	413
Onderafdeling 2. In het licht van de rechten van de mens	417
Voorlopig besluit	419
Besluit	420

Titel III.

De schade	423
Hoofdstuk 1. Definitie en bewijs	424
Afdeling 1. In het aansprakelijkheidsrecht	424
Onderafdeling 1. Definitie	424
Onderafdeling 2. Het vaststellen van de schade	427
Afdeling 2. In het EVRM	431
Onderafdeling 1. Definitie	431
Onderafdeling 2. Het vaststellen van de schade	433
§ 1. Het vaststellen van de verdragsschending	433
§ 2. Het vaststellen van de schade	436
Onderafdeling 3. Verzoenbaarheid van het Belgisch recht met het EVRM	439
Voorlopig besluit	442
Hoofdstuk 2. De aanspraakgerechtigden	443
Afdeling 1. De rechtstreeks getroffen partij	443
Onderafdeling 1. In het aansprakelijkheidsrecht	443
Onderafdeling 2. In het EVRM	444

Afdeling 2. Rechtspersonen	446
Onderafdeling 1. In het aansprakelijkheidsrecht	446
Onderafdeling 2. In het EVRM	449
Afdeling 3. Jonge kinderen en geesteszieken	453
Onderafdeling 1. In het aansprakelijkheidsrecht	453
Onderafdeling 2. In het EVRM	456
Afdeling 4. De rechtsopvolgers van de rechtstreekse benadeelde	460
Onderafdeling 1. In het aansprakelijkheidsrecht	460
Onderafdeling 2. In het EVRM	461
§ 1. De schadevergoeding houdt verband met het overlijden van de getroffen partij	462
§ 2. De schadevergoeding houdt geen verband met het overlijden van de getroffen partij	463
Voorlopig besluit	466
Hoofdstuk 3. Inhoudelijke invulling van het schadebegrip	467
Afdeling 1. In het aansprakelijkheidsrecht	467
Onderafdeling 1. Schending van een subjectief recht	468
§ 1. De verwerping van de leer van de rechtskrenking	468
§ 2. De waarde van de schending van een subjectief recht in het hedendaagse recht	470
Onderafdeling 2. Schending van een rechtmatig belang	475
Onderafdeling 3. De notie van immateriële schade	478
Afdeling 2. In het EVRM	482
Onderafdeling 1. De notie van immateriële schade	485
Onderafdeling 2. De declaratoire uitspraak als billijke genoeg- doening in de rechtspraak van het EHRM	487
§ 1. Situaties waarin de declaratoire uitspraak uitgesloten is	489
§ 2. Situaties waarin het Hof een declaratoire uitspraak doet	492
A. De verdragsschending is slechts zeer gering	494
B. De schade werd reeds gecompenseerd door andere maatregelen	500
C. Er is slechts een potentiële verdragsschending	502
D. De eigen fout en het gedrag van de benadeelde	502
E. De klachten zijn slechts gedeeltelijk gegrond	506
F. Politiek gevoelige situaties	507
§ 3. Kritieken op de declaratoire uitspraken	508
Afdeling 3. Een mensenrechtelijke invulling van het schadebegrip	512
Onderafdeling 1. De gelijkstelling van schade en verdragsschending	512
Onderafdeling 2. De uitbreiding van schadeposten	515
§ 1. Wat met de rechtspraak die stelt dat schade niet vereist is om een verdragsschending vast te stellen?	517

§ 2. Een weerlegbaar vermoeden van vergoedbare schade bij de schending van een mensenrecht	519
§ 3. De vereiste van een rechtmatig belang	523
Voorlopig besluit	525
Hoofdstuk 4. Het verlies van een kans	527
Afdeling 1. De toepassing in het Belgisch buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht	527
Afdeling 2. Het mensenrechtelijke perspectief	534
Onderafdeling 1. Verlies van een kans bij de schending van een materiële vereiste	534
Onderafdeling 2. Verlies van een kans bij de schending van een procedurele garantie	536
Onderafdeling 3. Nood aan een duidelijkere omschrijving van de schadeposten	542
Besluit	543
Titel IV.	
De schadeloosstelling	547
Hoofdstuk 1. Het doel van de schadeloosstelling	548
Hoofdstuk 2. De keuze tussen herstel in natura en compensatie bij equivalent	553
Afdeling 1. De voorrang van het herstel in natura	553
Afdeling 2. Het gebruik van de mensenrechtentoets om uit te maken of het herstel in natura juridisch mogelijk is	557
Hoofdstuk 3. De concrete en de abstracte schadebegroting	562
Afdeling 1. In het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht	563
Afdeling 2. In het EVRM	572
Hoofdstuk 4. Ontrading en omvang van de schadeloosstelling	577
Afdeling 1. In het aansprakelijkheidsrecht	577
Onderafdeling 1. Punitieve schadevergoedingen	577
§ 1. In het Engelse recht	577
§ 2. In het Belgische recht	579
Onderafdeling 2. Punitief gebruik van de vergoeding voor morele schade	580
§ 1. In het Belgisch recht	580
§ 2. Een rechtsvergelijkend perspectief	585
Afdeling 2. In het EVRM	588
Onderafdeling 1. Punitieve schadevergoedingen	588
Onderafdeling 2. Het ontradend gebruik van de vergoeding voor morele schade	590
§ 1. Algemeen	590

§ 2. De ontrading in het licht van de criteria die het EHRM gebruikt om de omvang van de schadevergoeding te bepalen	592
A. De aard en de ernst van de verdragsschending	592
B. De duur en de ernst van de schade.	595
C. De aanwezigheid van verschillende benadeelden	596
D. De houding van de partijen in het proces.	597
E. De eerdere veroordelingen van een lidstaat	598
F. De levensstandaard in het land waar de benadeelde woont.	599
§ 3. Het ontradend gebruik van morele schadevergoedingen	599
Afdeling 3. Het ontradend gebruik van de morele schadevergoeding en de substantiële verdragsbepalingen.	601
Onderafdeling 1. Punitieve schadevergoedingen in het licht van de vereiste van een effectieve remedie.	602
Onderafdeling 2. De punitieve schadevergoeding en het legaliteitsbeginsel	604
§ 1. De reikwijdte van het legaliteitsbeginsel	604
§ 2. Toepassing van het legaliteitsbeginsel in het strafrecht.	606
§ 3. Toepassing van het legaliteitsbeginsel in het privaatrecht. . . .	608
Onderafdeling 3. Punitieve schadevergoedingen en het gelijkheidsbeginsel	612
Afdeling 4. Mensenrechtelijke beperking van de integrale schadevergoeding	613
Onderafdeling 1. Een tendens naar materiële gelijkheid.	613
Onderafdeling 2. Een minimale bescherming van de materiële gelijkheid.	617
Onderafdeling 3. Een verdergaande bescherming van de materiële gelijkheid.	620
Hoofdstuk 5. De gedeelde aansprakelijkheid	620
Afdeling 1. In het aansprakelijkheidsrecht	620
Onderafdeling 1. De eigen fout leidt in het Belgisch recht tot gedeelde aansprakelijkheid	620
§ 1. Ten aanzien van de rechtstreekse benadeelde	620
§ 2. Ten aanzien van de nabestaanden	623
Onderafdeling 2. Voorbeschiktheid van de benadeelde leidt niet tot gedeelde aansprakelijkheid	627
Afdeling 2. In het EVRM	629
Onderafdeling 1. De eigen fout leidt in het EVRM tot gedeelde aansprakelijkheid	629
Onderafdeling 2. Voorbeschiktheid van de benadeelde leidt niet tot gedeelde aansprakelijkheid	633

Hoofdstuk 6. De schadebeperkingsplicht	634
Afdeling 1. In het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht	634
Afdeling 2. De schadebeperkingsplicht en de rechten van de mens	635
Hoofdstuk 7. Aansprakelijkheid na een uitspraak van het EHRM	640
Besluit	644
 ALGEMEEN BESLUIT	
Overzicht van de belangrijkste bevindingen	653
De doorwerking van mensenrechten in het aansprakelijkheidsrecht	653
De mensenrechtelijke lezing van het aansprakelijkheidsrecht	660
De grondslag van aansprakelijkheid	660
Het oorzakelijk verband	667
De schade	669
De schadeloosstelling	672
 Nabeschouwingen: kruisbestuiving tussen mensenrechten en buiten- contractueel aansprakelijkheidsrecht	 675
Een mensenrechtelijke lezing van het aansprakelijkheidsrecht	675
Een aansprakelijkheidsrechtelijke lezing van de rechten van de mens	682
 Postscriptum	 685
<i>Bibliografie</i>	<i>689</i>
<i>Overzicht van gebruikte rechtspraak</i>	<i>729</i>
<i>Trefwoordenregisters</i>	<i>783</i>

LIJST VAN AFKORTINGEN VAN BELGISCHE TIJDSCHRIFTEN

<i>Act. Dr.</i>	Actualités du droit: revue de la Faculté de droit de Liège
<i>Act.dr.fam.</i>	Actualités du droit de la famille
<i>AJT</i>	Algemeen juridisch tijdschrift
<i>AM</i>	Auteurs en media/Auteurs et média
<i>Amén</i>	Aménagement, environnement, urbanisme et droit foncier
<i>APT</i>	Administration publique (Trimestriel): revue du droit public et des sciences administratives
<i>Arr.Cass.</i>	Arresten van het Hof van Cassatie
<i>Bb&b</i>	Burger, bestuur en beleid
<i>BS</i>	Belgisch staatsblad
<i>Bull.</i>	Bulletin des arrêts de la Cour de Cassation
<i>Cah.dr.immo</i>	Cahier de droit immobilier
<i>CDPK</i>	Chroniques de droit public – Publiekrechtelijke kronieken
<i>De Verz.</i>	De Verzekering
<i>FJF</i>	Fiscale jurisprudentie/Jurisprudence fiscale
<i>Jb.Mens.</i>	Jaarboek Mensenrechten
<i>JLMB</i>	Revue de jurisprudence de Liège, Mons et Bruxelles
<i>Journ.Proc.</i>	Journal des procès
<i>JT</i>	Journal des tribunaux
<i>JTT</i>	Journal des tribunaux du travail
<i>Jura Falc.</i>	Jura Falconis. Juridisch wetenschappelijk studententijdschrift
<i>Juristenkrant</i>	De Juristenkrant
<i>Limb. Rechtsl.</i>	Limburgs rechtsleven
<i>MER</i>	Milieu- en energierecht
<i>NC</i>	Nullum Crimen: Tijdschrift voor straf- en strafprocesrecht
<i>NjW</i>	Nieuw Juridisch Weekblad
<i>Not.Fisc.M.</i>	Notariaat: notarieel en fiscaal maandblad
<i>P&B</i>	Tijdschrift voor procesrecht en bewijsrecht
<i>Panopticon</i>	Panopticon: tijdschrift voor strafrecht, criminologie en forensisch welzijnswerk
<i>Pas.</i>	Pasicresie
<i>R. Cass.</i>	Recente arresten van het Hof van Cassatie

<i>RABG</i>	Rechtspraak Antwerpen Brussel Gent
<i>RBDC</i>	Revue belge de droit constitutionnel
<i>RBDI</i>	Revue belge de droit international
<i>RCJB</i>	Revue critique de jurisprudence belge
<i>RDPC</i>	Revue de droit pénal et de criminologie
<i>RDTI</i>	Revue du droit des technologies de l'information
<i>Rev. trim. dr. civ.</i>	Revue trimestrielle de droit civil
<i>Rev.trim.dr.fam.</i>	Revue trimestrielle de droit familial
<i>RGAR</i>	Revue générale des assurances et des responsabilités
<i>RHA</i>	Rechtspraak van de haven van Antwerpen
<i>RRD</i>	Revue régionale de droit
<i>RW</i>	Rechtskundig Weekblad
<i>Soc.Kron.</i>	Sociaalrechtelijke kronieken
<i>TBO</i>	Tijdschrift voor bouwrecht en onroerend goed
<i>TBP</i>	Tijdschrift voor bestuurswetenschappen en publiekrecht
<i>T.Gem.</i>	Tijdschrift voor gemeenterecht
<i>T. Gez./Rev.Dr.Santé</i>	Tijdschrift voor gezondheidsrecht
<i>TGR</i>	Tijdschrift voor Gentse rechtspraak
<i>TJK</i>	Tijdschrift voor jeugdrecht en kinderrechten
<i>T. Pol.</i>	Tijdschrift van de politierechters
<i>TRV</i>	Tijdschrift voor rechtspersoon en vennootschap
<i>T. Verz.</i>	Tijdschrift voor verzekeringen
<i>TVR</i>	Tijdschrift voor vervoer en recht
<i>T. Vred.</i>	Tijdschrift van de vrede- (en politierechters)
<i>T.Vreemd.</i>	Tijdschrift voor vreemdelingenrecht
<i>TBBR</i>	Tijdschrift voor Belgisch burgerlijk recht
<i>TBH</i>	Tijdschrift voor Belgisch handelsrecht
<i>TPR</i>	Tijdschrift voor privaatrecht
<i>VAV</i>	Verkeer, aansprakelijkheid, verzekering
<i>Verkeersrecht</i>	Verkeersrecht – jurisprudentie
<i>Wegverkeer</i>	Wegverkeer: nieuwsbrief